

»Allhelgonakyrkan«, S:t Per och S:t Hans i Visby

Kyrkor som en medeltida samhällsspegel

Av Eric Swanström

1. Inledning

Allt sedan den gotländske superintendenten J Wallin i Gothländske samlingar från 1747 beskrev S:t Pers och S:t Hans ruiner i Visby har olika forskare försökt klarlägga kyrkornas utseende och utveckling, något som emellertid ej varit helt möjligt då ruinerna varit täckta av metertjocka raseringslager. Först genom de arkeologiska undersökningar som genomförts i ruinerna från seklets början och fram på 1930-talet lades en relativt säker grund för att kunna fastställa kyrkornas byggnadshistoriska utveckling (fig 1 och 3).

Vid de undersökningar som utförts av författaren under 1980-talet har det framkommit information som ger en ny och differentierad bild av kyrkornas utveckling och historia.

I den norra delen av S:t Hans påträffades en äldre och tidigare okänd kyrkobyggnad uppförd av kalksten och kalkbruk. Den framkomna kyrkan är troligen identisk med Gutasagans »Allhelgonakyrka«, som enligt sagan uppfördes »... på det ställe som nu kallas Peters kyrka«. Tidigare har man förmodat att denna kyrka varit uppförd i trä och att den nuvarande S:t Per är en efterföljare till denna första träkyrka. Enligt denna tolkning av händelseförloppet ersätts den första träkyrkan av S:t Per. Vid en senare delning av S:t Pers församling uppföres S:t Hans norr om de äldsta kyrkorna.

De resultat jag kommit fram till vid de undersök-

Fig. 1. Visby, stadsplan. 1/Kyrkorna S:t Per och S:t Hans, 2/S:t Clemens, 3/S:t Maria.

ningar jag genomfört skiljer sig från tidigare uppfattningar. Jag menar att den första kyrkan som byggs i Visby sannolikt är den som jag har påträffat i den norra delen av S:t Hans och att denna kyrka enligt sagan invigs i alla helgons namn. När sedan S:t Per anläggs uppföres kyrkan på »Allhelgonakyrkans« kyrkogård, och de båda kyrkorna har under en tidsperiod fungerat parallellt.

Initiativtagare till undersökningen har varit Sveriges Kyrkor och Erik B Lundberg, på vars uppdrag jag påbörjade undersökningen av S:t Pers och S:t Hans ruiner i december 1980. De vid undersökningen framkomna resultaten kommer att ligga till grund för en publikation av kyrkorna i det konsthistoriska inventariet Sveriges Kyrkor.

Undersökningen har bedrivits som ett beredskapsarbete med undertecknad, anställd vid RAGU som arbetsledare och med en grovarbetsstyrka av 4-6 man. Under tidsperioden december 1980–juni 1986 har arbetsinsatsen vid framtagandet av ruinerna uppgått till 269 arbetsmånader. Till detta kan sedan läggas ca 11 månaders rapportarbete. Ekonomiska medel har ställts till förfogande av AMS och Länsarbetsnämnden i Visby.

Jag vill framföra ett stort tack till initiativtagaren till undersökningen Erik B Lundberg, med vem jag under de gångna åren haft stimulerande och utvecklande diskussioner angående kyrkornas byggnadshistoria och som även har letat fram bakgrundsmaterial ur arkiven.

2. Målsättning

Många försök har gjorts att skriva S:t Pers och S:t Hans byggnadshistoriska utveckling, något som emellertid ej låtit sig göra då informationen om kyrkorna varit bristfällig. Vid den undersökning som jag genomfört har nytt material framkommit och en ny kyrka

påträffats. Meningen med arbetet är att med utgångspunkt från den nu samlade informationen om »Allhelgonakyrkan«, S:t Per och S:t Hans klargöra kyrkornas byggnadshistoriska utveckling.

De tre kyrkorna är uppförda vid olika tidpunkter i ett ekonomiskt, politiskt och socialt expansivt samhälle. Kan förändringar i samhället ha avsatt synliga förändringar i kyrkobyggnaderna?

Är det möjligt att med utgångspunkt från kyrkornas byggnadshistoriska utveckling och funktion spegla det medeltida samhällets utveckling vid skilda tider?

3. Forskningshistorik, »Allhelgonakyrkan«, S:t Per och S:t Hans

»Allhelgonakyrkan«

Första gången »Allhelgonakyrkan« och S:t Per nämns är i Gutasagan som troligen tillkommit vid 1300-talets början. Sagan anger platsen för de båda kyrkorna (1): »Botair från Akebäck hette han, som först byggde kyrka, på det ställe som nu heter Kulstäde. Det ville landet ej tåla, utan brände den, därför kallar man ännu stället Kulstäde. Efter den tiden var det blot i Vi. Där byggde han en annan kyrka. Denna ville landet ock bränna. Då gick han själv upp på kyrkan och sade: »Viljen I bränna den, då skolen I bränna mig med denna kyrka«. Han var själv mäktig och hade till hustaru en dotter till en mycket mäktig man, som hette Likair den vise, boende på ett ställe som nu heter Stenkyrka. Han rådde mest på den tiden. Han hjälpte Botair, sin måg, och sade så: »Vågen eder icke på att bränna mannen eller hans kyrka, ty den står i Vi«, nedanför klinten. Därmed fick kyrkan stå obränd. Den blev satt där med alla helgons namn, på det ställe som nu kallas Peters kyrka. Det var den första kyrkan på Gotland som fick stå« (2).

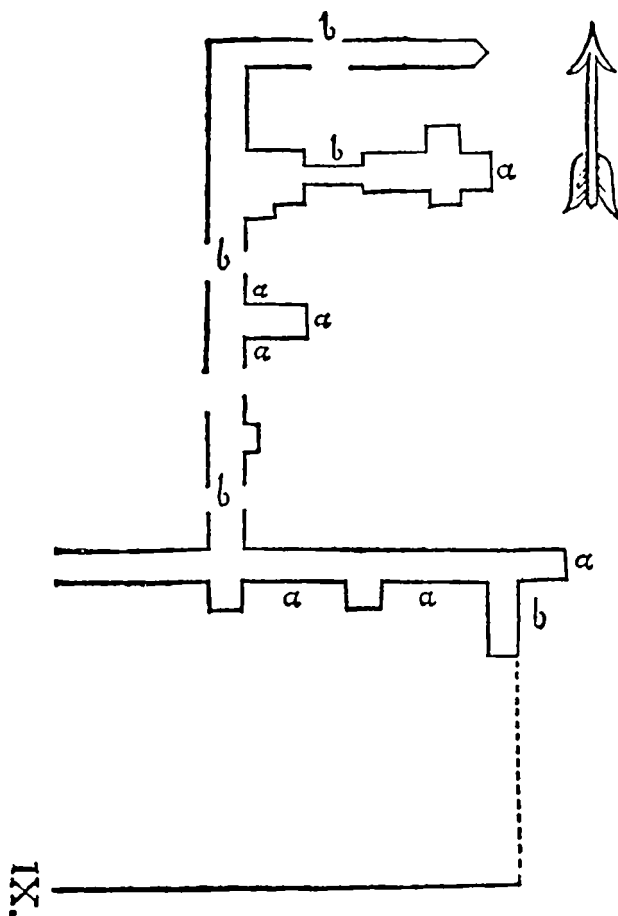

Fig. 2. Planritning över S:t Pers och S:t Hans ruiner i Visby av J Wallin 1747.

S:t Per och S:t Hans

På den äldsta kända Visby-framställningen från 1590-tal av G Braun och F Hogenberg framställs kyrkorna liggande sammanbyggda i stadens sydvästra del (3).

I *Cronica Guthlandorum* från 1633 skriver H N Strelow om S:t Pers kyrka och placerar den i stadens

norra del i närheten av S:t Olof och S:t Nicolai (4), S:t Hans nämner han i samband med Gutestugan, han anger inte något geografiskt läge för dem (5).

På J Meyers stadsplan från 1646 återfinns ruinerna efter kyrkorna i stadens sydvästra del. Endast den västra delen av S:t Hans tycks vara synlig ovan mark och S:t Per verkar vara helt lagd i ruiner (6).

1747 skriver den gotländske superintendenten J Wallin i boken *Gothländske samlingar om kyrkorna och bifogar en planritning* (fig 2). Av ritningen framgår att endast den västra delen av S:t Hans och den för kyrkorna S:t Per och S:t Hans gemensamma muren i söder är synliga ovan mark (7).

Hilfeling nämner i sin otryckta resejournal från 1797: »... har förmodligen legat i den gamla kyrkan näst intill, nämligen S:t Hans, som nu visar nog litet av sina ruinerade murar, men vars byggnad fordom stått tvärs över gatan, även åt båda sidor, som nu på höjden över ruinerna är planerad« (8).

I *Gotland och Visby* i taflor av C J Bergman och P A Sæve från 1858 beskrivs S:t Hans ruin (9).

I *Gotlands konsthistoria* från 1864-66 behandlar C G Brunius kyrkorna S:t Hans och S:t Per. Brunius konstaterar med utgångspunkt från Wallins grundritning, att med det stora avstånd som råder mellan syd- och nordmuren i S:t Per, så bör kyrkans takvalv ha vilat på en pelarrad mitt i byggnaden och att kyrkan förmodligen har haft en syd- och nordportal i långhusets västra del samt att ett torn eventuellt har varit placerat väster om långhuset (10).

Av S:t Hans ger han en beskrivning av stående murverk och konstaterar att: »Byggnaden är till pelarne och omfattningarna uppförd af huggen, men till det öfriga af tuktad kalksten. Takhvalfen ha bestått af kalkflisor. Ruinen är flerstädes uppfylld till inemot 8,0 med murgrus, hvadan dess anordning icke kan med

någon säkerhet bestämmas, förrän den utgräfvets, då några små byggnader måste undanrödjas» (11).

Brunius omtalar vidare att den till alla helgon invigda kyrkan sannolikt varit uppförd i trä och att den bör ha tillkommit strax efter kristendomens införande på Gotland 1028. Han menar att denna träkyrka troligen har fungerat i ca 100 år och sedan rivits för att ge plats för S:t Per. Knappt 100 år senare har man genom den stora inflyttningen till staden varit tvungen att uppföra en ny kyrka, S:t Hans. Brunius menar att orsaken till att S:t Hans placeras omedelbart norr om S:t Per skulle vara: »... som man äfven då velat hålla sig så mycket som möjligt till samma heliga plats» (12).

4. Källmaterial

Skriftliga källor

S:t Hans nämns första gången i de skriftliga källorna den 18 februari 1316 i en konflikt mellan curatus vid Mariakyrkan och vikarien vid S:t Johannes om en likbegängelse (13), S:t Per omtalas första gången i ett vittnesintyg angående ett prästval utställt den 17 juli 1317 (14).

Arkeologiskt källmaterial

Ruinerna efter S:t Pers och S:t Hans kyrkor har under de sista århundraderna stimulerat många till att försöka lösa de gåtor som dolts under metertjocka raseringslager och sentida bebyggelse. Under årens lopp har pusselbitarna sakta fogats samman (fig 3).

På en plan upprättad över kvarterets västra del 1770 är den västra delen av S:t Hans inritad. Här ligger ett »Stort vagnshus av sten täckt med tegel uppfört». Några byggnadsdetaljer från S:t Per är inte angivna (15).

1781 framkom gravar vid grävningsarbeten i kv Väpnaren 4 (16). År 1900 upprättade N Börning en

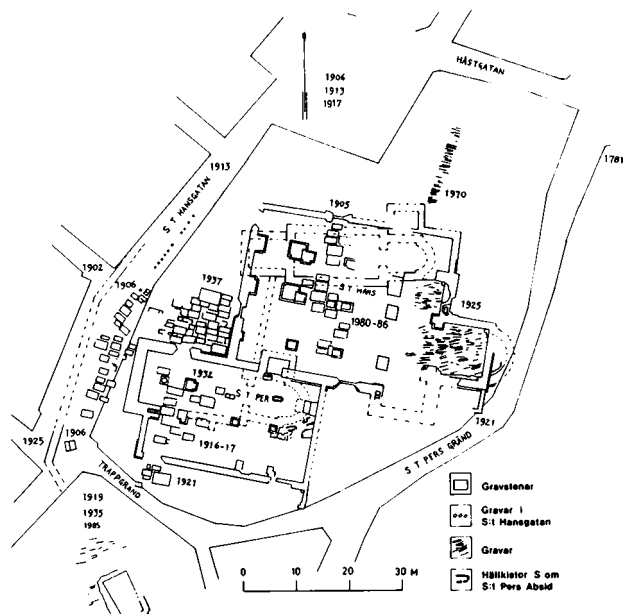

Fig. 3. Plan över undersökt område i och i anslutning till S:t Pers och S:t Hans ruiner i Visby. Ritning efter H Wideen 1943, kompletterad av E Swanström 1986.

karta över ruinerna. Den visar S:t Hans västra del, av S:t Per är delar av kyrkans nord- och sydvägg synliga (17).

Vid grävningar i S:t Hansplan vid sekelskiftet framkom många gravar (18). 1902 påträffades en tjock mur framför Kronstallgränd, muren kan utgöra bogårdsmur till kyrkorna (19). Vid grävningar i ruinerna 1904 hittades en medeltida gravsten (20).

I januari månad 1904 påbörjade byggmästaren N Pettersson från Visby i samråd med E Ekhoft ett framtagna av ruinerna. Detta år framtogs S:t Pers nordportal och pelaren i långhusets västra del. På kyrkans sydsida i öster framgrävdes delar av något som Pet-

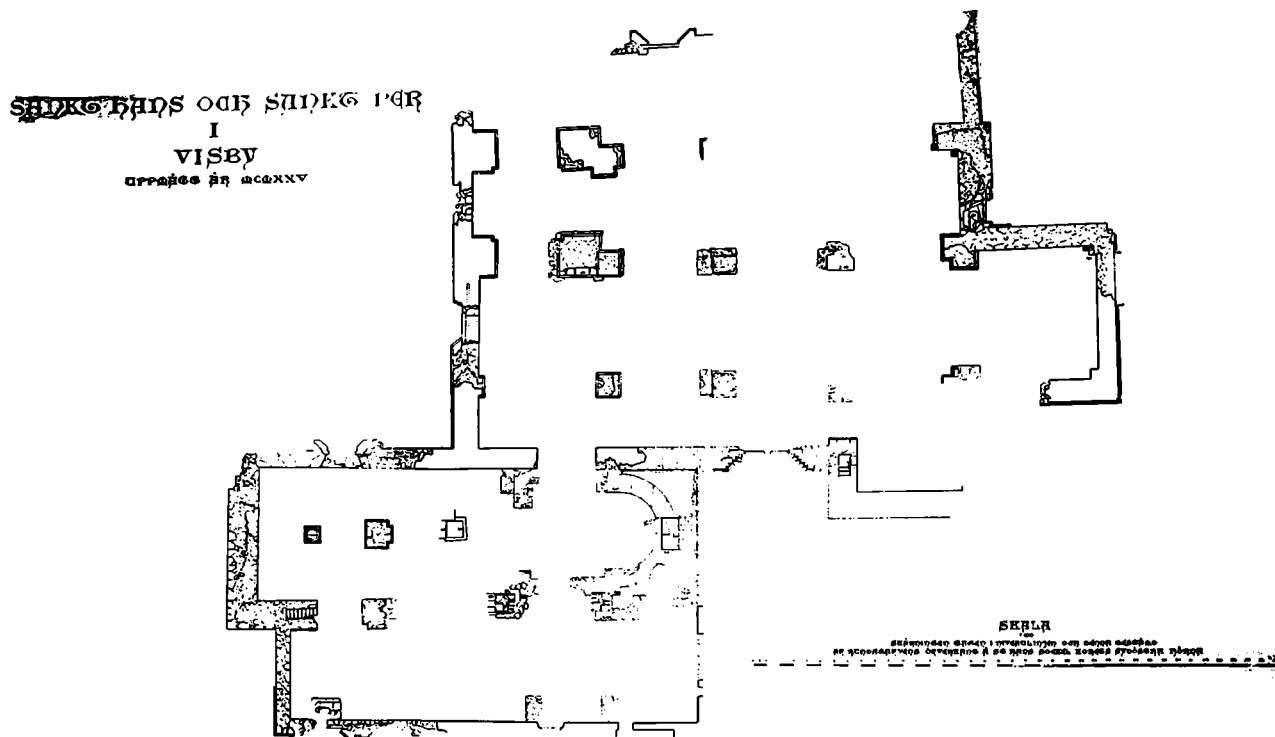

Fig. 4. Plan över S:t Hans och S:t Per i Visby. Upprättad av A Edle 1925. ATA.

tersson tolkade som ett kapell eller en sakristia (21). 1905 framkom S:t Hans nordportal (22).

1905 finns det en ny plan över området av N Bör-ring. Av planen framgår att S:t Hans västra del från västväggen och fram till och med nordportalen i öster är synlig. I S:t Per är i stort sett kyrkans hela sista byggnadsskede framtaget, dock saknas kyrkans östmur (23).

1906 framkom ett 30-tal gravstenar väster om kyrkorna i S:t Hansgatan (24). På S:t Hansplan påträffades 1913 ett skelett med en vriden bronsarmring (25). S:t Pers sista byggnadsskede framtoogs av N Pettersson och E Ekhooff mellan 1916-17 (26).

1919 och 1935 påträffades gravar i kv Berget 23 (27). 1925 framkom en grov mur i skärningen mellan Trappgränd och S:t Hansgatan, muren utgör troligen fortsättningen på den 1902 vid Kronstallgränd framkomna muren (28).

1925 undersöktes den östra delen av S:t Hans. Undersökningen var föranledd av en planerad byggnation som ej genomfördes. Vid undersökningen som leddes av A Edle frampreparerades S:t Hans norra och östra begränsningar som vi känner dem fram till den undersökning som påbörjades 1980 (29). Efter undersökningen upprättades en grundplan över kyrkorna (fig 4) (30). På denna plan finns även S:t Pers äldsta grund-

murar inritade. Murarna framtogs bl.a. av O Janse 1926 (31).

1932 genomförde E Floderus en arkeologisk undersökning av S:t Per (32), 1933 undersökte B Söderberg fem av de året innan framkomna gravarna (33). 1937 undersökte H Wideen och JW Hamner området väster om S:t Hans och norr om S:t Pers nordportal. Här påträffades delar av den medeltida kyrkogården täckt av 40 gravstenar (34).

1970-71 företog W Falck, RAGU, en grävningsundersökning norr om S:t Hans. Vid undersökningen påträffades ett 100-tal gravar och en mur, sannolikt från en sakristia (35).

I december månad 1980 påbörjade jag en undersökning av S:t Hans och S:t Pers ruiner. Vid undersökningen har stora delar av S:t Hans ruin totalundersökts (fig 5) (36).

1985 och 1986 har jag tillsammans med A L Gerdin och G Wickman-Nydolf, RAGU, framtagit 23 gravar och delar av ett medeltida stenhus i kv Berget 23. Det medeltida stenhuset ligger på kyrkornas begravningsplats och kan ha varit prästgård till någon av kyrkorna eller det skolhus som nämns på en gravsten från S:t Hans (37).

Bevarat murverk

Stora delar av ruinerna är idag synliga ovan mark. I S:t Per är kyrkans nästan hela sista byggnadsskede frilagt. I S:t Hans har sedan kyrkan blev ruin den västra delen varit synlig ovan mark. Den östra delen av kyrkan framtogs vid undersökningen 1925. Efter undersökningen övertäcktes murarna åter av rasmassor. Vid den undersökning som påbörjades 1980 har dessa murar till stor del åter frilagts och meningen är att i stort sett frilägga hela ruinerna och inom denna återställa ursprunglig marknivå (fig 5).

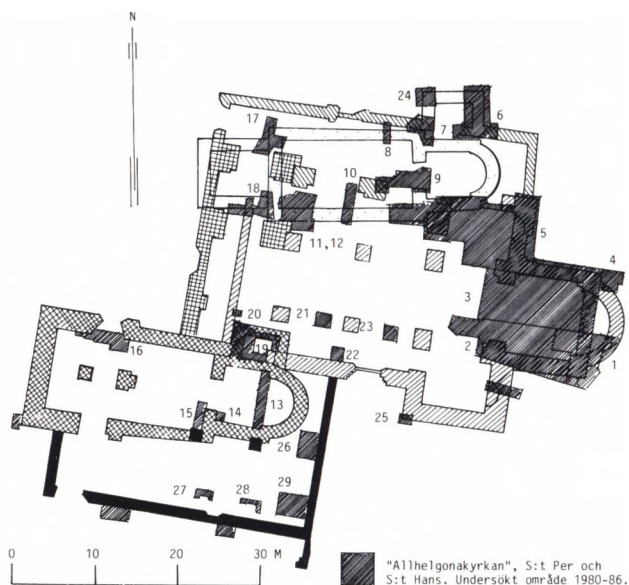

Fig. 5. »Allhelgonakyrkan«, S:t Per och S:t Hans, undersökt område 1980-86. Ritning E Swanström 1986.

Vid undersökningen har framkommit murar som ligger under den sista S:t Hanskyrkans golvnivå. Vidare finns murar som ej är synliga idag då de ligger under marknivå i områden som brukas. De olika murverken finns återgivna på fig. 6;A-C.

5. Arkeologisk undersökning 1980-86

»Allhelgonakyrkan«

Läget för denna äldsta kyrka har tidigare varit okänt, några spår av den har ej tidigare konstaterats. Vid undersökningen av S:t Pers ruin 1932 framkom murar från en romansk kyrkobyggnad bestående av absid, kor och långhus. Någon äldre föregångare kunde ej konstateras (38).

I S:t Hans kor har jag vid mina undersökningar

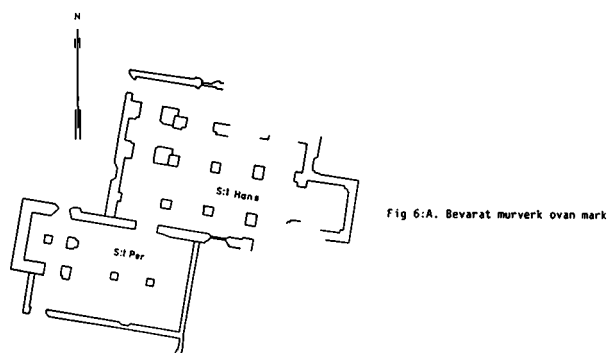

Fig 6:A. Bevarat murverk ovan mark

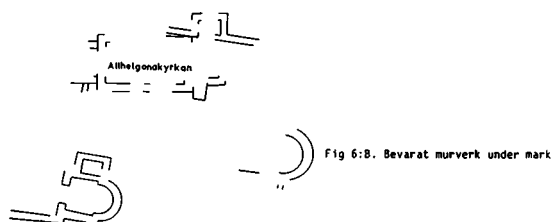

Fig 6:B. Bevarat murverk under mark

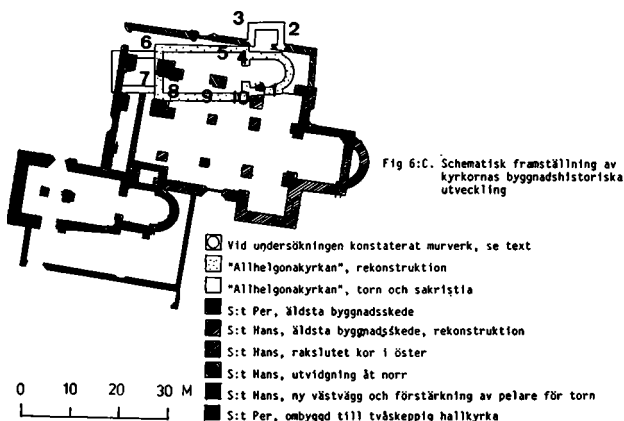

Fig. 6. »Allhelgonakyrkan«, S:t Per och S:t Hans. Schematisk framställning av bevarat murverk och kyrkans byggnadshistoriska utveckling. Ritning E Swanström 1986.

påträffat 104 gravar, av dessa härrör 80 från en äldre begravningsplats. Gravarna överlagras vanligtvis av korets byggnadslager och de har en från S:t Hans avvikande orientering i väst-östlig riktning. Faktum är att dessa gravar många gånger är bättre väst-öst orienterade än den yngre kyrkan. Gravarna från den äldre begravningsplatsen bör ha ägt någon annan byggnad som riktningsgivare. I detta sammanhang bör nämnas att S:t Per har samma riktning som S:t Hans i väst-öst.

Vid undersökningen av S:t Hans norra tvärskepp upprepade sig samma mönster. Av de här påträffade 42 gravarna härrör 17 från en äldre begravningsplats. För 12 av gravarna gick gravriktningen att fastställa. Av de totalt 146 undersökta gravarna i S:t Hans kor och norra tvärskepp härrör sålunda 97 gravar från en äldre kyrkogård som ligger här innan kyrkorna S:t Per och S:t Hans börjar uppföras (fig 7). Kan detta vara kyrkogården till den i Gutasagan omtalade »Allhelgonakyrkan»? Ja, rimligtvis, sagan anger platsen »... på det ställe som nu kallas Peters kyrka» (39).

I S:t Hans norra tvärskepp påträffades ett murparti från en stenbyggnad äldre än S:t Hans. Murpartiet ingår som en konstruktiv del i tvärskeppets nordmur (fig 6:C; 1, 8). Det yngre tvärskeppets nordmur ligger i stötfog mot det äldre murverket. Det här påträffade äldre murpartiet utgör det sydöstra korhörnet på en tidigare känd kyrkobyggnad.

Denna äldre kyrkas utbredning har kunnat konstateras på tio olika punkter (fig 6:C).

Område 1 utgör korets sydmur och sydöstra hörn. I anslutning till det sydöstra korhörnet finns det en antydning om att det har legat en absid öster om koret. Murverket här är skadat genom anläggande av gravar.

Område 2 representeras av en mur med en ca 10 cm bred snedfasad sockel. Muren har en från S:t Hans avvikande orientering och är äldre än S:t Hans yngsta

nordmur. Muren har fungerat som östmur i en sakristia hörande till en äldre kyrkobyggnad.

Område 3 utgör sannolikt det nordvästa ytter- och innerhörnet i en här belägen sakristia.

Område 4 och 5 är belägna i källaren till ett 1700-talshus. Här framkom den äldre kyrkans norra långhusmur och övergången mellan långhus och kor i nordöst. Vidare finns här en antydning om att den i område 2 och 3 nämnda sakristians västmur här ansluter till den äldre kyrkobyggnaden. Vid övergången mellan kor och långhus finns ingenting som antyder ett avbrott i byggnationen. Kor och långhus synes vara samtidigt uppförda.

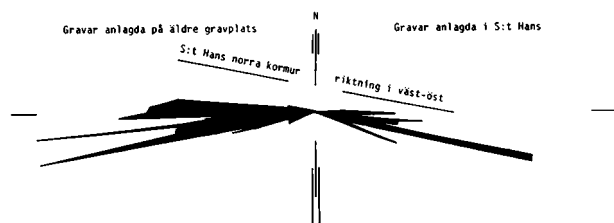

Fig. 7. S:t Hans. Gravriktningar hos 129 gravar framkomna i koret och det norra tvärskeppet. Av dessa är 91 gravar anlagda på en äldre begravningsplats och 30 anlagda i S:t Hans under eller efter kyrkans brukningstid. Ritning E Swanström 1986.

Fig. 8. Nordmuren i S:t Hans norra tvärskepp. T.v »Allhelgonakyrkans« sydostra korhorn. T.h tvärskeppets norra grundmur. Foto från S, E Swanström 1984.

Område 6 är beläget i nordvästra delen av S:t Hans. Här framkom långhusets nordvästra ytter- och innerhörn samt grundskiftet till en tornmur.

Område 7 är beläget i den västra delen av S:t Hans. Här påträffades långhusets sydvästra ytterhörn, västvägg och den södra dagemuren från ett torn beläget omedelbart väster om det äldre långhuset samt vad som måste betraktas som S:t Hans äldsta västvägg (fig 9).

Den äldsta tornmuren finns bevarad i söder upp t.o.m. sockelskiftet. Det är två sockelstenar bevarade, den sockelsten som ligger närmast långhusets västvägg har en sockelprofil bestående av en svag hålkäl. Den andra sockelstenens profil utgöres av en rak snedfas av samma typ som återfinns på sakristian norr om koret och på S:t Pers norra långhusvägg. Tornmuren ligger i stötfog mot det äldre långhuset. S:t Hans första västvägg består av en ca 90 cm bred fullmur som ligger i stötfog mot »Allhelgonakyrkans« södra tornmur.

Område 8 är beläget omedelbart öster om område 7. Här framtofs delar av kyrkans södra och västra långhusmurar samt långhusets i sydväst belägna innerhörn. Utanför den södra långhusmuren påträffades en 1100-tals gravsten liggande i ursprungligt läge på den äldre kyrkogården.

Område 9. Här framkom den södra långhusmuren och två över varandra liggande golv av kalkbruk.

Område 10. Här framkom det sydöstra inner- och ytterhörnet till »Allhelgonakyrkans« långhus. I anslutning till långhusets innerhörn påträffades ett altarfundament.

I område 8, 9 och 10 kunde någon nordmur till S:t Hans ej påvisas. Det var endast i område 10 där den sydvästra delen av det norra tvärskeppet framkom i anslutning till »Allhelgonakyrkans« sydöstra långhushörn.

Fig. 9. Bilden visar område 7 fig 6:C sett från väster. I förgrunden till vänster ligger »Allhelgonakyrkans« södra tornmur som i öster ansluter till kyrkans långhus. I bildens mitt syns S:t Hans första västvägg som ligger i stötfog mot »Allhelgonakyrkans« torn. Foto från V, E Swanström 1986.

»Allhelgonakyrkan«, konstruktion

Den nyfunna kyrkobyggnaden har ursprungligen bestått av absid, kor och långhus. Senare tillfogas ett torn väster om långhuset och en sakristia norr om kyrkans kor. Långhuset har haft en storlek av ca 8×16 m och koret ca $5,5 \times 5,5$ m.

Kyrkan är uppförd av skalmurar lagda i kalksten. Dagermuren har en tjocklek av ca 1,4 m och är lagd av $0,3\text{--}0,35 \times$ ca $0,13$ m stora kalkstenar. Stenmaterialet i muren är antingen grovt tillhugget eller också saknas varje spår av behuggning. Av stenarnas yta framgår då att de är brutna i anslutning till en naturlig sprickbildning i kalkberget.

Vid undersökningen av »Allhelgonakyrkans« murar framkom att hörnkedjorna utgjordes av välhuggna granitstenar där behuggningen bildar ett dekorativt mönster (fig 10), murytan har varit putsad.

Dagermuren vilar på en sula med en bredd av 1,64 m lagd i tre skift av $0,4\text{--}0,6 \times$ ca $0,15$ m stora kalkstenar. Stenmaterialet i sulan består vanligtvis av grovt tillhuggna kalkstenar eller också saknar stenarna varje form av bearbetning och är brutna i anslutning till naturlig sprickbildning i kalkberget. Skalmurens fyllning består av kalk- och fältsten tillsammans med kalkbruk. Kalkbruket innehåller rikligt med sand. Under den västra långhusmuren kunde konstateras att sulan vilade på ca 1 m stora gråstenar. Murarna är anlagda på till synes orörd markyta där inga indikationer har kunnat iakttagas på någon tidigare aktivitet.

I anslutning till långhusets grundmur ligger två golvnivåer av kalkbruk. Det undre golvet har en tjocklek av drygt 0,2 m. I golvet botten ligger kalkbruk och sten. Därpå följer ett lager av knytävstora, råhuggna kalkstenar eller obearbetade fältstenar. Detta lager täcks med ett 4–6 mm tjockt lager kalkbruk som utgör golvyta.

Fig. 10. »Allhelgonakyrkan«, hörnsten i långhusets SÖ hörn. Foto från S, E Swanström 1986.

Detta första golv har sedan ersatts med ett nytt. På den äldre golvytan har påförts ett ca 0,16 m tjockt lager klapperstenar som sedan täckts med ett ca 6 mm tjockt lager kalkbruk. Det yngsta golvet ligger i nivå med sulans övre del.

Vid undersökningen av »Allhelgonakyrkan« framkom inga föremål i byggnaden som kan bidra till dess datering.

S:t Per

S:t Per är belägen ca 16 m söder om »Allhelgonakyrkan«. Av den äldsta kyrkan ligger den östra delen delvis bevarad under nuvarande golvnivå. Vid undersökningar har framkommit grundmurarna till absiden, koret och långhusets sydmur (fig 4, 6).

Av absidmuren finns omkring två skift bevarade. I tribun- och triumfbågen finns delar av det ursprungliga golvet, bestående av råhuggna kalkstensflis lagda i kalkbruk kvar. Den södra långhusmuren är nästan helt söndergrävd. Delar av den ingår i den mitt framför torntrappan belägna pelaren. I långhusets nordmur kan konstateras att den ursprungliga nordportalen har flyttats med 0,6 m åt väster. Vid grävningar norr om koret sommaren 1986 framkom att kyrkan här haft en sakristia. Den romanska kyrkan har en sockel bestående av en 0,1 m bred snedfas. Sockeln finns bevarad på den norra långhusmuren.

Strax sydöst om den romanska kyrkans absid finns grundmuren till en ny och större absid utlagd. Troligen är muren här avsedd för en utvidgad och större S:t Per (fig 4).

Den romanska kyrkan har bestått av absid, kor, långhus och med ett torn som ridit på långhuset i väster. Norr om koret har en sakristia varit placerad. Kyrkan har varit välvd och är sannolikt uppförd under en byggnadsetapp. Senare byggs den om till en tvåskeppig hallkyrka. Den golvbeläggning som finns bevarad i kyrkans västra del bestående av välhuggna kalkstensplattor och gravhällar härrör från detta byggnadsskede (40).

1982 grävdes två mindre schakt i anslutning till hallkyrkans sydmur. Här framkom en sockel bestående av stora välhuggna kalkstensblock med en 0,2 m bred snedfas.

1985 upptogs ett schakt i den äldsta S:t Per-kyrkans kor. I schaktet framkom huvudsakligen gravar anlagda i kyrkan. I anslutning till den norra kormuren framkom två gravar av vilkas läge och placering framgår att de ej är gravlagda i kyrkan. Vidare påträffades i schaktets södra del en grav som ligger under den södra kormuren. Dessa tre gravar härrör från en äldre be-

gravningsplats. Vid anläggandet av S:t Per uppföres kyrkan 16 m söder om »Allhelgonakyrkan« och på dennas begravningsplats.

S:t Hans

Denna kyrkobyggnad är i sitt första skede inklämd mellan »Allhelgonakyrkan« i norr och S:t Per i söder. Med tiden växer S:t Hans och inlemmar »Allhelgonakyrkan« under sitt golv. Den västra delen av S:t Hans sydmur är gemensam med S:t Pers nordmur (fig 4, 6).

Den första kyrkan planläggs sannolikt som en treskeppig basilika med tvärskepp, kor och absid. Basilikans sydmur är kyrkans nu stående sydmur. Basilikans nordmur har däremot ej påträffats vid undersökningar i kyrkans norra del i anslutning till »Allhelgonakyrkan«. Däremot kunde dess västvägg konstateras i anslutning till »Allhelgonakyrkans« torn. I detta byggnadsskede har »Allhelgonakyrkan« utgjort nordmur i S:t Hans.

Öster om det nu rakslutna koret påträffades grundmuren till en absid. Om absiden varit uppförd eller endast planerats är svårt att fastställa. Troligen har byggnadsplanerna ändrats under arbetets gång.

Vid nästa byggnadsskede breddas långhuset, »Allhelgonakyrkan« rivs och ett nytt skepp byggs rakt över »Allhelgonakyrkan« i norr. »Allhelgonakyrkans« sakristia ansluts till den nya byggnadskroppen.

Den tredje byggnadsfasen är förlagd i väster. Nu förstärks de två västligaste i norr belägna pelarna för att kunna bära ett torn som placeras rakt över »Allhelgonakyrkans« torn och den nuvarande västväggen med sina tre stora fönster uppföres. Att märka här är, att det fjärde skeppets nordmur har en sockel som är identisk med västväggens samt att samma sockelprofil löper runt S:t Per, ombyggd till tvåskeppig hallkyrka.

Söder om S:t Hans kor finns en indikation på en

tillbyggnad. Denna är emellertid för lite känd för att kunna karaktäriseras. Tillbyggnaden är dock ej uppförd samtidigt med koret och saknar sockel.

6. Datering

»Allhelgonakyrkan«

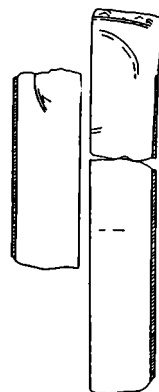
Till denna kyrka har som tidigare nämnts framkommit en begravningsplats med gravar som fått sin riktning från denna byggnad. Vidare har tre gravstenar påträffats vilka bör höra till denna kyrkas begravningsplats. Två av gravstenarna består av svagt trapetsoida kalkstenar med en ca 0,1 m bred snedfas. Någon form av dekor eller inskription finns ej.

En av dessa gravstenar framkom i ursprungligt läge strax söder om »Allhelgonakyrkans« långhusmur. Gravstenen ligger på ett kallmurat fundament av större kalkstenar. Graven är ej undersökt.

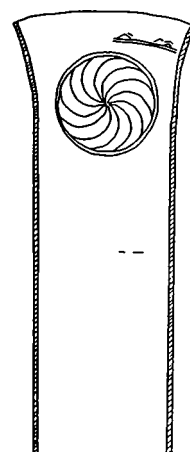
Den andra gravstenen påträffades under ett byggnadslager i S:t Hans norra tvärskepp 1,5 m söder om »Allhelgonakyrkans« kor. Gravstenen låg ej i ursprungligt läge och var skadad. Skadan har uppstått vid anläggandet av en grav i S:t Hans norra tvärskepp.

Den tredje gravhällen framkom i S:t Hans kor strax norr om den södra triumfbågsbasen. Gravhällen var sönderhuggen och fungerade som sidohällar i en hällkista. Vid en analys av gravhällen framkom att denna ursprungligen utgjorts av en bildsten av den typ som var vanlig under 4-500 tal. Under 1000-talets andra hälft har bildstenen huggits om till en kristen gravhäll (fig 11). Gravhällen bör ha legat på den äldsta kyrkogården (41).

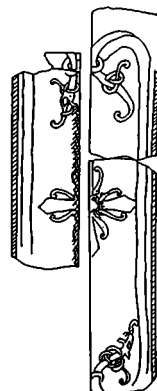
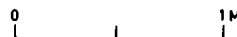
Den äldsta gravplatsens gravar och de i S:t Per och S:t Hans anlagda gravarna var vanligtvis fyndtomma. I två av de 97 gravarna från den äldsta gravplatsen påträffade föremål. I grav 7 belägen i S:t Hans kor med fotdelen in under den rakt avslutade kormuren i

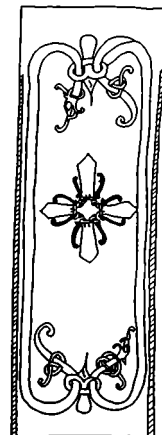
Bildstensfragment
från 4-500-tal

Bildsten,
rekonstruktion

Gravhällsfragment från
1000-talets senare del

Gravhäll,
rekonstruktion

Fig. 11. Bildsten från 4-500-tal som under 1000-talets senare del huggs om till gravhäll, gravhällen har sedan delats i två delar och använts som dörrromfattning. När stenarna påträffades i S:t Hans kor utgjorde de sidohällar i en hällkista. Rekonstruktion och ritning E. Swanström 1982.

öster framkom skelettet av en man i 30-40 års åldern som gravlagts i en tråkista. På mannens vänstra bäckenben låg en bältesölja av brons. Söljan går tyvärr ej att datera närmare. I grav 97 belägen rakt under triumfbågens mitt påträffades skelettet av ett 1-2 års barn som gravlagts i en tråkista. Snett över barnets bål låg en bygelsax av järn.

I S:t Hans har vid tidigare undersökningar framkommit material äldre än denna kyrka. I en fönster-nisch i kyrkans västvägg satt tidigare delar av ett gravmonument från 700-1000-tal inmurat (42).

Vid undersökningen av S:t Hans 1925 påträffades i det norra tvärskeppet en korsmärkt bildstensformad runsten. Stenen var placerad som golvhäll i en passage. Professor O von Friesen anser i boken Visby stadsmur att: »... förskriver sig från mitten av 1000-talet, kunna tänkas ha stått på kyrkogården omkring Botajrs kyrka» (43). Vid grävningar i S:t Hansplan 1913 framkom en grav med en vriden bronsarmring. Graven dateras av N Lithberg till vikingatid (44).

Några artefakter som skulle kunna ge en exakt datering av »Allhelgonakyrkan» har ej påträffats. På kyrkans olika golvnivåer har inga föremål påträffats. Med utgångspunkt från ovanstående resonemang är »Allhelgonakyrkan» troligen anlagd under 1000-talets senare del (fig 12:1).

S:t Per

Den äldsta romanska kyrkan dateras av fyra olika forskare till 1100-tal, 1100-talets senare hälft och 1100-talets slut (fig 12:2) (45).

Den romanska kyrkan byggs senare om till en tvåskeppig hallkyrka (fig 12:6). Denna ombyggnad dateras till omkring år 1300 (46). I anslutning till den romanska kyrkans sydportal ligger två gravstenar som bär dödsåren 1316 och 1324 (47). Dessa gravstenar

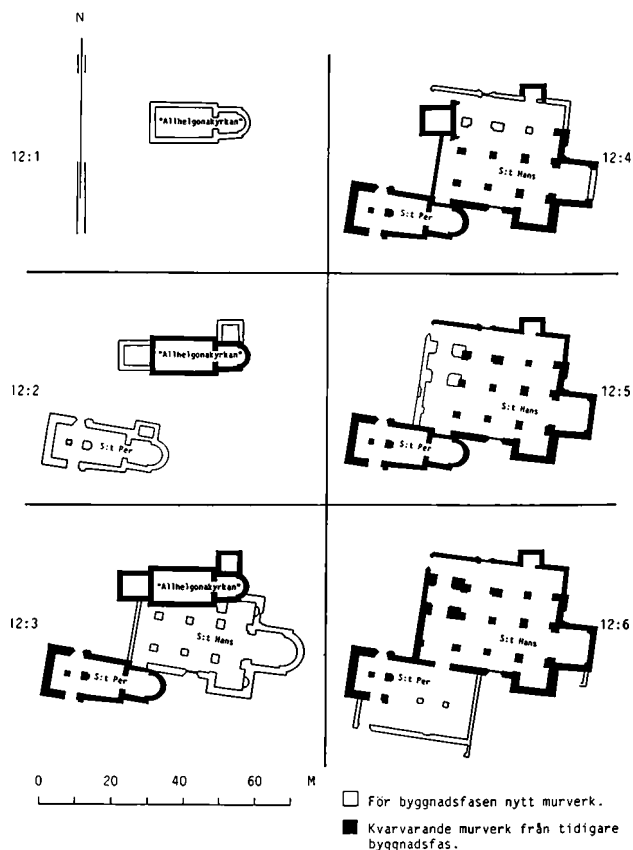

Fig. 12:1-6 Byggnadshistorisk utveckling. »Allhelgonakyrkan», S:t Per och S:t Hans. Ritning E Swanström 1986.

skulle kunna ge stöd för uppfattningen att ombyggnaden till hallkyrka skett omkring år 1300. Vid genomgång av B Söderbergs rapport från gravundersökningen 1933 visar det sig tyvärr, att några gravläggningar ej påträffades under gravstenarna, vilket gör att dessa gravstenar troligen ej ligger på ursprunglig plats och därför ej kan användas vid datering av kyrkans ombyggnad.

Tabell

		S:t Hans								
1/ Mynt slagna på Gotland 2/ Mynt slagna i Sverige 3/ Mynt huvudsakligen slagna på Gotland efter invationen 1361, undantag M av Me. 4/ Mynt slagna på Gotland sedan dansk mynträkning införts 1450	S:t Per	Kor, S 1,2,3	Norra tvärskeppet S 5 Ö-del	Norra tvärskeppet S 5 V-del	S 8	S 10	S 11, 12		S:t Per	S:t Hans
Brakteat grp XX 1140-1270	1	8					1		1	9
Brakteat grp XX-XXII 1140-1270	2	3	1			1			2	5
Ulf Jarl ? grp XXI 1220-30		1	1							2
Brakteat grp XXII 1210/20-60/70	13	8	15	3	1		14		13	41
Brakteat grp XXII:A 1250-75	4	1		1			1		4	3
W-brakteat grp XXXIV:A	9	15	56	2		2	8		9	85
Magnus Eriksson 1319-63	1								1	
Magnus Eriksson 1320-30		1					1			2
Magnus Eriksson 1340-50		4	6	1						11
Magnus Eriksson, Lödöse 1350-tal			1							1
M. Eriksson, A av Mecklenburg 1360-	1								1	
A av Mecklenburg 1363-89		2								2
Örtug 1380-90		2					1			3
Örtug 1420-40/50	4	7	20	1		2	2		4	32
W-brakteat grp. XXXIV:B	364	149	65	108	3	7	19		364	351
Hvid 1450-tal	1	1	1						1	2
Kristian I 1448-81		1								1
Hvid 1450-1520		1								1
Hvid 1445-80	1	1							1	1
Hvid 1480-90			3							3
Hvid 1455-1520		1								1
Hvid 1500-20	1	7							1	7
Kristian II 1520-21			1							1
Hvid 1523		1	2							3
Övriga utländska	33								33	
Obestämda	31	16	10	5	3	3	15		31	52
Summa:	466	222	182	121	7	15	62		466	609

S:t Per, mynt

Vid E Floderus och B Söderbergs undersökning av S:t Per påträffades 466 mynt (48), (tabell 1).

Myntbestämningarna har utförts av N L Rasmusson och M Golabiewski vid Myntkabinettet och mig själv. Vid bestämningen av mynten har jag använt mig av L Lagerqvist (49).

De mynt som tillhör grupp XX-XXII är inte säkert daterbara, de bör placeras i 1100-talets slut – 1200-talets början.

De mynt som framkommit här bör ha deponerats i kyrkan under dess brukningstid. Av mynten kan utläsas att byggnaden bör ha varit i bruk från sent 1100-tal – 1200-talets början och fram till 1520. Som framgår av tabellen finns det endast tre mynt som eventuellt är slagna under 1100-tal påträffade i kyrkan. S:t Per är sannolikt uppförd under sent 1100-tal – 1200-talets början. Den äldre tidiga dateringen av kyrkan har troligen sin grund i den uppfattningen att kyrkan skulle vara en efterföljare till gutasagans »Allhelgona-kyrka«.

S:t Hans

Uppfattningen om denna kyrkas ålder varierar mellan olika forskare från 1200-talets första hälft till 1260-70-talen (50) (fig 12:3).

Norr om den äldsta basilikan uppföres senare ett sidoskepp. När detta sker rivs den här liggande »Allhelgonakyrkan« som sannolikt fungerat fram till denna tidpunkt (fig 12:4). Denna byggnation torde vara avslutad under 1200-talets senare del – 1300-talets början. Detta då det strax söder om S:t Hans nordportal ligger gravstenar med dödsåren 1316 och 1320 (?). Gravstenarna ligger i originalläge (51). »Allhelgona-kyrkans« sakrista har av allt att döma fortsatt att fungera i S:t Hans kyrka.

Sedan nordväggen färdigställdts påbörjades uppförandet av en ny västvägg. Denna erhåller tre stora fönster och förstärkningar för att bära ett torn placerat över det äldre norra långskeppets västra travé (fig 12:5). Västväggen bör vara uppförd under 1200-talets senare del – 1300-talets början.

S:t Hans är troligen fullt utbyggd vid 1300-talets början. Någon gång före eller efter denna tidpunkt sker en tillbyggnad söder om kyrkans kor. Denna är emellertid ej närmare undersökt, varför grund för datering och funktion saknas.

S:t Hans, mynt

Vid undersökningen av kyrkan påträffades 688 mynt. Av dess är 614 funna i golvlager och djupare liggande lager i koret (schakt 1,2 och 3). I det norra tvärskeppets östra- och västra del, schakt 5 östra- och vestradel, samt schakt 8, 10, 11, och 12 belägna i kyrkans nordvästra del (fig 5).

De i kyrkan påträffade mynten bör ha deponerats här under kyrkans brukningstid. Mynten i koret ger den tidsram inom vilken detta har fungerat. På samma sätt gäller detta även de övriga delarna av kyrkan.

De framkomna mynten, vilka täcker tidsperioden 1140/1270–1523 ger en tidsmässighbild av den tid under vilken kyrkan har fungerat. Äldre forskning har som nämnts förlagt kyrkans anläggningstid till 1200-talets första hälft eller 1260-70 talen. Enligt mynten torde kyrkans anläggningstid kunna placeras till 1200-talets början – första fjärdedel.

7. Kyrkornas funktion och utveckling – kyrkor som en medeltida samhällsspegel

Läget för den äldsta kända bebyggelsen i Visby har utretts av G Andersson-Westholm i en uppsats i Be-

byggelsehistorisk tidsskrift 3/82. Hon konstaterar att det finns ett minst 200 årigt samhälle här innan de tyska handelsmännen börjar visa intresse för platsen vid 1100-talets slut – 1200-talets början (52).

»Allhelgonakyrkan«

Under 1000-talets senare del uppföres den första kyrkan. Denna byggs strax söder om det äldsta bosättningsområdet på en svagt sluttande strandplatå. Kyrkan uppföres i kalksten med absid, kor och långhus. Enligt sagan är det Botair från Akebäck som låter uppföra kyrkan i alla helgons namn (53).

»Allhelgonakyrkan« har den för landsbygdskyrkorna vanliga grundplanen och har haft en storlek av, kor ca 30 – och långhus 136 m². Enligt sagan har kyrkan varit en patronatskyrka, möjligen har den även fungerat som sockenkyrka för den omgivande bebyggelsen (54).

S:t Clemens

Vid 1100-talets mitt byggs sannolikt nästa kyrka. Den gång strax norr om bebyggelsen. Kyrkan invigs till S:t Clemens. Byggnaden uppföres med absid, kor, långhus och torn i väster. Kyrkan har haft en storlek av, kor 18 – och långhus 102 m². Enligt P O Westlund uppvisar kyrkan genom sitt korta absidkor släktskap med nordvästtyska kyrkor från tidigt 1100-tal (55).

S:t Per

Som en följd av det gutniska samhällets expansion och det därigenom ökade befolkningsantalet uppstår behovet av ytterligare en kyrka. Den nya kyrkan byggs söder om samhället 16 m söder om »Allhelgonakyrkan« och på dennas kyrkogård. Kyrkan invigs till S:t Petrus och är sannolikt uppförd under 1100-talets senare del – 1200-talets början (56).

S:t Per byggs i kalksten med absid, kor och långhus. Kyrkan har haft en storlek av, kor 38 – och långhus ca 184 m². Planformen är den för landsbygdskyrkorna vanliga. E Lundberg menar att S:t Per kan vara impulsgivare för många av kyrkorna på den gotländska landsbygden (57).

S:t Per har sannolikt fungerat som sockenkyrka för delar av den norr om liggande bosättningen. G Svahnström anser att den snabba befolkningsökningen i området ledde till att samhället delas i två församlingar, en i norr med S:t Clemens som församlingskyrka och en i söder med S:t Per. Församlingsgräns skulle det vattendrag, som troligen flöt där nuvarande Klosterbrunnsgatan går, ha utgjort (58). I samband med uppförandet av S:t Per byggs ett torn väster om »Allhelgonakyrkans« långhus och en sakristia norr om kyrkans kor.

I Visby har det sannolikt vid 1100-talets slut funnits tre kyrkor, en patronatskyrka - gårdskyrka och två sockenkyrkor.

Under 1100-talets slut – 1200-talets början ökar inflyttningen av människor till tätorten och bebyggelsen växer (59). Av de handelsmän som söker sig hit märks framförallt tyskarna (60). 1225 inviger biskop Bengt Mariakyrkan som den tyska kyrkan i staden. Den invigs som en andra rangens församlingskyrka (61). Kyrkan som biskop Bengt inviger 1225 har en äldre föregångare vilken enligt G Svahnström kan vara anlagd ca 1175 (62).

Den tyska befolkningsgruppen i Visby delas efter 1225 i gotlandsfararesällskapet och de på Gotland stannande tyskarna, båda grupperna har egna sigill (63). Eventuellt är detta ett stadsfästande av en redan tidigare delning av gruppen. S:ta Maria skulle då vara det tyska gotlandsfararesällskapets kyrka.

De på Gotland stannande tyskarna var under 1100-

talets slut – 1200-talets början sannolikt för få för att bilda en egen församling. Möjligen har de ingått i »Allhelgonakyrkan« (64). Genom församlingens tillväxt blir kyrkan för trång och vid 1200-talets början ingångsätts byggandet av en ny församlingskyrka i området mellan »Allhelgonakyrkan« och S:t Per. Planformen för den nya kyrkan är i stort sett identisk med S:t Marias, bara med den skillnaden att den kyrka som byggs mellan »Allhelgonakyrkan« och S:t Per är något större än S:t Maria. Den nya kyrkan invigs troligen till Johannes döparen (65).

Eventuellt planläggs och uppföres S:t Maria och S:t Hans samtidigt. S:t Maria har ursprungligen planlagts med absid och får i ett senare skede rakslutet kor vilket även är fallet med S:t Hans. Den äldsta S:t Maria har haft en golvyta av 526 m², tornet oräknat, och den äldsta S:t Hans 740 m².

Att S:t Hans utgör församlingskyrka för de i Visby bosatta tyskarna kan betraktas som tämligen säkert. Från både S:t Per och S:t Hans är många gravhällar med tyska namn kända. Visserligen härrör de äldsta bevarade gravstenarna från 1300-tal, men de bör likväl fullfölja en äldre tradition (66).

Genom uppförandet av S:t Maria och S:t Hans införes en ny typ av kyrkobyggnad i området, den treskeppiga basilikan med tvärskepp, kor och absid. Denna kyrkobyggnad kan sägas representera stadskyrkan till skillnad mot de tidigare kyrkorna »Allhelgonakyrkan«, S:t Clemens och S:t Per, vilka snarast utgjort sockenkyrkor i en bebyggelsekoncentration.

I området söder om bebyggelsen ligger under 1200-talets första fjärdedel tre kyrkor: »Allhelgonakyrkan«, S:t Hans och S:t Per, där »Allhelgonakyrkan« och S:t Per utgör konstruktiva delar av S:t Hans.

Under 1200-talets första hälft till 1300-talets mitt växer stenhusbebyggelsen fram på strandplåtarna

ovanför hamnen (67). Denna expansion av det medeltida handelssamhället har medfört en ökad konkurrens för de gotländska farmannabönderna. När sedan staden under 1200-talets mitt börjar uppföra en skyddsmur och enligt Strelow lagt tullar och pålagor på landsborna, bryter inbördeskriget ut 1288 (68).

Under den kraftiga expansionsperiod som Visbysamhället befann sig i under tiden ca 1250 och fram till inbördeskriget, verkar det som arbetet med kyrkorna »Allhelgonakyrkan«, S:t Per och S:t Hans legat nere. Efter inbördeskriget slut, ett krig där staden avgick med seger, sker en förhöjning av stadsmuren som även utrustas med mark- och sadeltorn (69).

När dessa för staden viktiga arbeten är avslutade, synes det som byggnadsarbetet och utvecklingen av kyrkorna fortsätter. I den norra delen av S:t Hans uppföres ett nytt fjärde skepp. När detta fullbordats, påbörjas arbetet med en ny västvägg. Parallellt med detta eller något senare sker en ombyggnad av S:t Per till en tvåskeppig hallkyrka. Byggnationen är sannolikt avslutad vid 1300-talets början. De nu fullt utbyggda kyrkorna S:t Hans och S:t Per har en golvyta av 1190 – och 620 m², vilket ger en total yta av 1810 m². Som jämförelse kan nämnas att S:t Marias golvyta sedan kyrkan byggts om till hallkyrka och stora kapellet uppförts är 1030 m².

Visbys betydelse i handeln mellan Öst- och Västeuropa har genom nya skeppstyper och förbättrad navigation under 1200-talets senare del blivit allt mindre. Östersjön och Nordsjön utgör vid denna tidpunkt ett sammanhängande handelsområde, i vilket Visby ligger både politiskt och ekonomiskt i utkanten. Detta får till följd, att Visby succesivt förlorar sin ledande ställning inom Hansan, 1299 tar Lübeck över den ledande rollen (70). Storhetstiden för Visby var därigenom över, men staden fortsätter alltså under 13-1400-tal

att spela en viktig roll inom såväl handel som sjöfart inom östersjöområdet (71).

Någon ekonomisk tillväxt tycks inte ha skett i staden efter 1300-talets första hälft och utvecklingen av kyrkorna S:t Per och S:t Hans har avstannat.

1350 drabbas Gotland och Visby av digerdöden vilken reducerar öns och stadens befolkning (72). 1361 angrips Gotland och Visby av den danske konungen Waldemar Atterdag. Den 27 juli 1361 står ett slag utanför Visby där enligt Visby franciskanernas diarium 1800 gotlänningar dör (73). Erövringen får inga återverkningar för Visbys del (74), dock kommer Visby och Gotland att lyda under den danske kungen (75).

8. Visborgs slott och kyrkornas förstörelse

1410 anläggs Visborgs slott ca 300 m sydväst om kyrkorna (76). Slottet utvecklas till en nyckelpunkt i östersjöområdet. Under 1520-tal var Sören Norby länsherre på slottet. Han bedrev en omfattande sjöröververksamhet främst riktad mot Lübska handelsskepp. Hansesstaden Lübeck utrustade därför en straffexpedition som anlände till Visby våren 1525. Lübeckarna anföll slottet men kunde ej intaga detta. Dock uppnåddes resultatet att Sören Norby framtogs sitt ämbete och sjöröververksamheten upphörde (77).

Med på slottet vid detta anfall var troligen en dansk adelsman, Henrik Rosenkrantz, sedermera länsherre på Gotland. I ett brev daterat Visborg 1534, 23 mars skriver han till Herr Anders Bilde, hövitsman på Stegehus.

»... Kiere ffader, ther som noghet feyde paa kommer, ock fanger jeg lang thiid, tha tager jeg eth stycke ther aff, ellers skal en vell bliffue standindes for meg, men then leylighedt begiffuer seg her icke nw, som haffuer veredt tilvorn, huilcket icke vel trolig er vden

then, som thet forfaredt haffu, och haffde thii Lubske veredt saa besindig, att thii haffde seeth en part aff theris skøtte paa samme torn, thii thii haffde meisten theris vessen y samme kircke, thesligest haffde satth noghett aff theris skøtte paa sønder porth och thesligest paa then sancti Mickels kircke paa Klinten, tha haffde thi gjort større skade, thes beder, gud haffue loff, att thet icke saa skede ...« (78).

Kyrkorna fungerade fortfarande vid tiden för reformationen. I S:t Hans predikade evangeliska präster och när biskopen från Linköping Hans Brask besökte Gotland 1527 å sitt ämbetes vägnar, hjälpte han den tillförordnade länsherren på Gotland Påvel Sehestedt att driva ut kättarna ur templet (79). Senare samma år beviljade den danske kungen Frederik I lutheranerna samma religionsfrihet som katolikerna i hela landet (80).

1531 inleder den nye länsherren på Visborgs slott Henrik Rosenkrantz en räfst efter kyrksilver som stadens råd, borgerskap och kyrkvärdar börjat lägga beslag på. Detta som en följd av den upplösning som efter 1528 sker inom den katolska kyrkan (81). Vid en genomgång av vad som tagits ur de olika kyrkorna i staden nämns inte S:t Per och S:t Hans och det framgår att S:t Per var i brukbart skick. Att något inte tagits från S:t Hans kan tyda på att kyrkan fortfarande var i bruk och att kyrkan betraktades som den egentliga stadskyrkan samt att man avsåg att behålla den som sådan (82).

Vi vet nu att så icke skedde utan att kyrkorna S:t Per och S:t Hans förvandlades till stenbrott och ruiner. Orsaken till detta kan ha varit att kyrkorna var för stora och att underhållet av dem blev för kostsamt. Eller var orsaken möjligen den att kyrkorna låg för nära Visborgs slott? Kan kyrkorna med sina torn ha utgjort ett reellt hot mot slottet, ett hot som resulterade

i att de revs på länsherrens order för att skydda slottet?

Med utgångspunkt från det brev Henrik Rosenkrantz sänder till Herr Anders Bilde på Stegehus 1534 påbörjades sannolikt rivningen av S:t Per och S:t Hans redan under 1530-talets mitt. När Henrik Rosenkrantz avlider den 5 december 1537 gravläggs han i S:ta Maria, den kyrka som blir kvar som stadskyrka (83) och inte i S:t Hans där tidigare hövitsmän på slottet gravlagts. Orsaken till att han gravläggs i S:ta Maria bör vara att rivningen av kyrkorna S:t Per och S:t Hans hade påbörjats.

Kyrkornas etablering, framväxt och ruin kan sägas spegla det omgivande Visbysamhällets ekonomiska och politiska utveckling från 1000-talets senare del och fram till 1530-talets mitt.

9. Sammanfattning

Någon gång under 1000-talets mitt – senare del uppföres en romansk kyrkobyggnad med absid, kor och långhus strax söder om det äldsta bebyggelseområdet i Visby. Enligt sagan byggs kyrkan av Botair från Akebäck och invigs i alla helgons namn. Kyrkan har troligen fungerat som patronatskyrka (fig 12:1)

Vid 1100-talets mitt byggs nästa kyrka som invigs till S:t Clemens med absid, kor, långhus och torn norr om bebyggelsen.

Vid 1100-talets slut – 1200-talets början påbörjas bygget av en tredje kyrka i området, S:t Per. Kyrkan uppföres 16 m söder om »Allhelgonakyrkan« på den-
nas kyrkogård. Denna kyrka byggs med absid, kor, långhus och med ett torn som rider på långhuset i väster. Norr om koret uppföres en sakristia. Kyrkan har troligen fungerat som sockenkyrka (fig 12:2).

I samband med uppförandet av S:t Per tillfogas ett torn väster om »Allhelgonakyrkans« långhus, norr om koret byggs en sakristia (fig 12:2).

De på Gotland stannande tyskarna var under 1100-talets slut – 1200-talets början sannolikt för få för att bilda en egen församling, möjligen har de ingått i en till »Allhelgonakyrkan« hörande församling. Genom församlingens tillväxt blir »Allhelgonakyrkan« för liten och under 1100-talets slut – 1200-talets början påbörjas byggandet av en ny »stadsförsamlingskyrka« S:t Hans (fig 12:3). Samtidigt med uppförandet av S:t Hans påbörjas troligen byggandet av S:ta Maria, det tyska gotlandsfararesällskapets kyrka. De båda kyrkorna har en närmast identisk grundplan, där S:t Hans är den större av de båda kyrkorna. S:t Hans var förmodligen tänkt att uppföras som en treskeppig basilika med tvärskepp, kor och absid. Under denna byggnadsfas kvarligger »Allhelgonakyrkan« och utgör nordmur i S:t Hans.

Under 1200-talets senare del byggs ett nytt skepp i S:t Hans norra del. Det nya skeppet kan sägas ersätta den äldre »Allhelgonakyrkan« vilken tidigare låg på denna plats (fig 12:4). Byggnationen torde vara avslutad under 1200-talets senare del.

När S:t Hans nordvägg var färdig påbörjades uppförandet av en västvägg. När dettas sker är beslutet fattat att här ska det även uppföras ett torn. Det torn som uppföres i S:t Hans placeras rakt över den plats där »Allhelgonakyrkans« torn tidigare stått. Uppförandet av västväggen och tornet sker sannolikt under 1200-talets senare del – 1300-talets början (fig 12:5).

I samband med ombyggnaden av S:t Hans sker en ombyggnad av S:t Per till en tvåskeppig hallkyrka (fig 12:6). Gemensamt för S:t Per och S:t Hans i detta skede är den ca 0,2 m breda snedfasade sockeln som återfinns på S:t Hans nya nord- och västvägg samt på S:t Pers nya öst- och sydvägg.

Dubbelkyrkan S:t Per - S:t Hans är troligen fullt utbyggd vid 1300-talets början. Dock sker en tillbygg-

nad söder om S:t Hans kor. Tillbyggnaden är emellertid ej närmare känd.

Vid 1400-talets början anläggs Visborgs slott ca 300 m sydväst om kyrkorna. Detta är sannolikt kyrkornas öde. Rivningen av kyrkorna påbörjas troligen 1535 på order av länsherren Henrik Rosenkrantz sedan han funnit att kyrkorna med sina torn kunde utgöra ett reellt hot mot slottet.

Kyrkornas etablering, framväxt och ruin kan sägas spegla det omgivande Visbysamhällets ekonomiska och politiska utveckling från 1000-talets mitt och fram till 1535.

Noter

1. Gutasagan s 470.
2. Gutasagan s 470.
3. Braun och Hogenberg 1575-94.
4. Strelow 1633 s 240.
5. Strelow 1633 s 67.
6. Meyer 1646.
7. Wallin 1747 s 251 f.f.
8. Hilfeling 1797.
9. Bergman och Säve 1858 s 37 f.
10. Brunius 1864-66 s 270.
11. Brunius 1864-66 s 270 f.f.
12. Brunius 1864-66 s 272.
13. DS III 2047, Yrwing 1940 s 262 f.
14. DS III 2114, Yrwing 1940 s 263.
15. Plan upprättad 4 juli 1770.
16. Säve.
17. Börring 1900.
18. Lithberg 1907 A s 2.
19. Fardelin 1927 s 14.
20. DN 9/3 1904.
21. Pettersson 1916, plan över S:t Per och S:t Hans.
22. Gotlands Allehanda 7/3 1905.
23. Börring 1905.
24. Lithberg 1907 A s 2.
25. Fardelin 1927 s 7.

26. Pettersson 1916, Brevväxling med Ekhoft, Gotlänningen 3/5 1916. Sydsvenska Dagbladet Snällposten 1/5 1917, Göteborgsposten 23/7 1917.
27. Fardelin 1927 s 14, Bohrn 1935, Wideen 1943 s 107.
28. Fardelin 1927 s 14.
29. Gotlands Allehanda 13/8 1925, DN 14/8 1925.
30. Edle 1925.
31. Svenska Morgonbladet 23/9 1926, Janse 1927.
32. Floderus 1933 A, 1933 B.
33. Söderberg 1933.
34. Hamner och Wideen 1940 s 27, Wideen 1943 s 104 f.f.
35. Falck 1970.
36. Swanström 1981, 1982, 1983, 1984, 1985.
37. Swanström 1985 s 123.
38. Floderus 1933 A
39. Gutasagan s 474.
40. Floderus 1933 A
41. Swanström 1982, 1983, Gustavson 1982.
42. Wideen 1943 s 105.
43. Ekhoft och Janse 1936 s 257.
44. Lithberg 1924 s VI.
45. Lundberg 1940 s 430, Roosval 1950 s 80, Svahnström och Lagerlöf 1984 s 27 f.f.
46. Svahnström och Lagerlöf 1984 s 58 f, Svahnström 1985 s 27 f.f.
47. Hamner och Wideen 1940, plan mellan s 28-29.
48. Söderberg 1933.
49. Lagerqvist 1970.
50. Lundberg 1940 s 450, Roosval 1950 s 78 f.f, Svahnström 1985 s 27 f.f.
51. Hamner och Wideen 1940, plan mellan s 28-29.
52. Andersson-Westholm 1982 s 183, Yrwing 1940 s 223 f.f.
53. Gutasagan s 475.
54. Yrwing 1940 s 222.
55. Westlund 1977 s 157, 163.
56. Svahnström och Lagerlöf 1973 s 59.
57. Lundberg 1940 s 431.
58. Svahnström 1984 s 42.
59. Andersson-Westholm 1982 s 178.
60. Yrwing 1963 s 75.
61. Yrwing 1963 s 81 f.
62. Svahnström 1978 s 167.
63. Yrwing 1963 s 98 f, Svahnström 1984 s 44 f.
64. Svahnström 1984 s 44.

65. Svahnström och Lagerlöf 1973 s 61 f.
66. Wideen 1943 s 120.
67. Yrwing 1978 s 185.
68. Yrwing 1978 s 27, 30, Strelow 1633 s 144.
69. Eckhoff och Janse 1936 s 17, Lundberg 1944 s 119 ff.
70. Andersson 1944 s 178 ff.
71. Andersson 1944 s 186.
72. Lithberg 1907 A s 21.
73. Yrwing 1978 s 120.
74. Yrwing 1978 s 128.
75. Yrwing 1978 s 133.
76. Lundberg 1942 s 91 f.
77. Svahnström 1984 s 72 ff.
78. Garner och Heise 1882 s 141 f.
79. Lemke 1868 s 12.
80. Svahnström 1978 s 12.
81. Lindström 1892-95 s 384 ff., Svahnström 1978 s 12.
82. Svahnström 1978 s 12.
83. Hamner och Wideen 1933 s 31.

Källor och litteratur

Otryckta källor

- Bohrn, E 1935: Kvarteret Berget 23 i Visby, rapport i Gotlands fornsal.
- Falck, W 1970: Kvarteret S:t Hans 3 i Visby, rapport RAGU.
- Fardelin, J 1927: Undersökningar av S:t Hansgatan i Visby 1924, del XXIII, manus i Gotlands fornsal.
- Floderus, E 1933 A: Rapport över grävningsundersökning i S:t Per, rapport i Gotlands fornsal.
- Hilfeling 1797: Opublicerad resejournal, ATA.
- Janse, O 1927: Brev till riksantikvarien dnr 1755/27, ATA.
- Lithberg, N 1907 A: Bidrag till Visbykyrkornas S:t Hans och S:t Pers historia, opublicerat manus i ATA.
- Pettersson, N 1916: Brevväxling med E Ekhoﬀ, ATA.
- Säve, P A: Gothländska samlingar III, sägner 71. Uppsala universitets bibliotek.
- Söderberg, B 1933: Rapport över gravundersökningar i S:t Per i Visby, rapport i Gotlands fornsal.

Tidningsartikler

- Dagens Nyheter 9/3 1904, DN's korrespondent.
- Dagens Nyheter 14/8 1925.

- Gotlands Allehanda 7/3 1905.
- Gotlands Allehanda 13/8 1925.
- Gotlänningen 3/5 1916.
- Göteborgsposten 23/7 1917.
- Svenska Morgonbladet 23/9 1926.
- Sydsvenska Dagbladet Snällposten 1/5 1917.

Kartor

- Börning, N 1900: Plan över kyrkoruinerna S:t Hans och S:t Per i Visby, ATA.
- Börning, N 1905: Plan över kyrkoruinerna S:t Hans och S:t Per i Visby, ATA.
- Generalplan upprättad över herr Joh. Lyth ägande stenhus i den västra delen av kvarteret S:t Hans, upprättad 4 juli 1770, ATA.
- Edle, A 1925: Plan över S:t Hans och S:t Per i Visby, ATA.
- Meyer? 1646: I B: Stadsplan över Visby, krigsarkivet.
- Pettersson, N 1916: Plan över S:t Per och S:t Hans, ATA.

Litteratur

- Andersson, I 1944: Viby under Hansan (Visbybilder. Från forntid och hansevälde).
- Andersson-Westholm, G 1982: Det arkeologiska materialet och Visbys äldsta historia (Bebyggelsehistorisk tidskrift 3 1982).
- Bergman, C J och Säve, P A 1858: Gotland och Wisby i taflor.
- Braun, G och Hogenberg, F 1575-94: Civitates orbis terrarum.
- Brunius, C G 1864-66: Gotlands konsthistoria I-III.
- Diplomatarium Suecanum III.
- Eckhoff, E och Janse, O 1936: Visby stadsmur.
- Garner och Heise 1882: Familjen Rosenkrantz historie.
- Gustavson, H 1982: Hailgairs håll i S:t Hans (Gotländskt arkiv).
- Gutasagan (1983) utg i: Gutar och vikangar, Historia i fickformat, Statens Historiska Museum, Stockholm.
- Hamner, J W och Wideen, H 1940: Gotlands gravstenar I-II.
- Lagerqvist, L O 1970: Svenska mynt under vikingatid och medeltid samt gotländska mynt.
- Lemke, G 1868: Visby stifts herdaminne.
- Lindström, G 1892: Anteckningar om Gotlands medeltid II.
- Lithberg, N 1924: Forn-Visby (Gamla svenska städer 8).
- Lundberg, E 1940: Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden.
- Lundberg, E B 1942: Visborgs slott och dess förstöring 1779 (Gotländskt arkiv).

- Roosval, J 1950: Den Gotländske ciceronen. (2:a upplagan).
- Strelow, H N 1633: Cronica Guthilandorum.
- Svahnström, G 1985: Kyrkorna i Visby.
- Svahnström, G och Lagerlöf, E 1973: Gotlands kyrkor (2: a upplagan).
- Svahnström, G och Lagerlöf, E 1984: Gotlands kyrkor (3: e upplagan).
- Svahnström, G 1978: Visby domkyrka (Sveriges Kyrkor volym 175).
- Svahnström, G 1984: Visby under 1000 år.
- Swanström, E 1981: Arkeologisk undersökning i S:t Hans kyrkoruin i Visby (Gotländskt arkiv).
- Swanström, E 1982: Ett bidrag till utforskandet av Visbykyrkorna S:t Hans och S:t Pers historia (Gotländskt arkiv)
- Swanström, E 1983: Arkeologisk undersökning av S:t Hans kyrkoruin i Visby (Gotländskt arkiv).
- Swanström, E 1985: Gutasagans »Allhelgonakyrka« återfunnen? (Gotländskt arkiv).
- Wallin, J 1747: Gothländske samlingar.
- Westlund, P O 1977: S Clemens kyrkoruin (Sveriges Kyrkor volym 169).
- Wideen, H 1943: En medeltida kyrkogård med gravhällar i Visby (RIG).
- Yrwing, H 1940: Gotland under äldre medeltid.
- Yrwing, H 1963: Biskop Bengts brev för Mariakyrkan i Visby (Historia kring Gotland).
- Yrwing, H 1978: Gotlands medeltid.